

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

ALISHER NAVOIY VA XXI ASR

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari

**TOSHKENT
«MASHHUR-PRESS»
2020**

821.512.133-1 (081)
84. (5ŷ)6
A 33

A 33 ALISHER NAVOIY VA XXI ASR mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari;
/ mas'ul muharrir Shuhrat Sirojiddinov. – Toshkent: «MASHHUR-PRESS», 2020. – 636 b.

ISBN 978-9943-5673-7-5

Mas'ul muharrir:
Shuhrat Sirojiddinov,
filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay'ati
*Shuhrat Sirojiddinov (O'zbekiston), Sirojiddin Sayyid (O'zbekiston), Ramiz Asker (Ozarbayjon),
Muslihiddin Muhiddinov (O'zbekiston), Abdusalom Abduqodirov (Tojikiston), Ibrohim Haqqulov
(O'zbekiston), Almaz Ulviy (Ozarbayjon), Nurboy Jabborov (O'zbekiston), Badriddin Maqsudov
(Tojikiston), Tanju Seyhan (Turkiya), Aftondil Erkinov (O'zbekiston), Karomat Mullaxo'jayeva
(O'zbekiston), Mark Toutant (Fransiya), Dilnavoz Yusupova (O'zbekiston), Muhammad Ya'qub Qarash
(Afg'oniston)*

Ushbu to'plamda "Alisher Navoiy va XXI" asr mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjumaniga yuborilgan ilmiy maqolalar jamlangan. To'plamda Alisher Navoiy adabiy-ilmiy merosining mumtoz adabiyotimizdagi o'rni va bugungi ahamiyati, shuningdek, shoir ijodiga bog'liq holda matnshunoslik masalalari, tilshunoslik muammolari haqida so'z yuritiladi. O'zbek navoiyshunosligining bugungi holati va istiqboli borasida muayyan tasavvur berishi uning ahamiyatini belgilaydigan omillardan biridir. Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistr va bakalavr talabalar hamda keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

Mualliflar qarashlari va asarlar nomlaridagi imlo tahririyat nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin.

ISBN 978-9943-5673-7-5

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

THE WRITERS' UNION OF UZBEKISTAN

The Materials of the International scientific-theoretical conference on the theme

ALISHER NAVOI AND THE XXI CENTURY

Tashkent – 2020

Cheif editor:
Shukhrat Sirojiddinov
Doctor of Philology, Professor

Editorial Board

*Shukhrat Sirojiddinov (Uzbekistan), Sirojiddin Sayyid (Uzbekistan), Ramiz Asker (Azerbaijan),
Muslihiddin Muhiddinov (Uzbekistan), Abdusalom Abdukadirov (Tajikistan), Ibrahim Haqqulov
(Uzbekistan), Almaz Ulvi (Azerbaijan), Nurboy Jabborov (Uzbekistan), Badriddin Maksudov (Tajikistan),
Tanju Seyhan (Turkey), Aftondil Erkinov (Uzbekistan), Karomat Mullakhodjayeva (Uzbekistan),
Mark Toutant (France), Dilnavoz Yusupova (Uzbekistan)), Muhammad Jacob Qarash (Afghanistan)*

This is a collection of articles which were sent to the International scientific theoretical conference on the theme “Alisher Navoi and the XXI Century”. The collection includes the papers considering the role and importance of literary-scientific heritage of Alisher Navoi in our classical literature as well as linguistic and textual issues of his works. It presents a clear image of the current state and prospects of Uzbek researches on Navoi. The book is intended for philologists, scientific researchers, the students of master’s and bachelor’s degrees, and a wide audience.

The orthography of authors’ and their views of works may differ from the view point of the editorship.

morfologik qarashlari bugungi kundagi tilshunoslar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi hech kimga sir emas.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Alisher Navoiy tilshunoslikning turli sathlari - fonetika, morfemika, so'z yasalihi, morfologiya, sintaksis kabi masalalar yuzasidan chuqur ma'lumotlar bergan. Shuningdek, til va tafakkur, tilning va tillarning paydo bo'lishi, tilda umumiylik va xususiylik kabi bir qancha tilshunoslikning umumnazariy masalalari yuzasidan o'z qarashlarini bayon qilgan, kontrastiv (chog'ishtirma) tilshunoslikka asos solgan buyuk tilshunosdir.

Foydanilgan adabiyotlar:

1. Doniyorov X., Sanaqulov U. *Alisher Navoiy - tilshunos olim* // Toshkent: Fan, 1990
2. *Muhokamat ul-lug'atayn* // Toshkent: Akademnashr, 2017, 118-b.
3. Nurmonov A. *O'zbek tilshunosligi tarixi* // Toshkent, 2002, 227-b.
4. Yo'ldoshev B. *O'zbek tilshunosligi tarixi* // Samarqand: 2012. – 164 b.
5. O'rinboyev B., Qurbonov T. *O'zbek tilshunosligi tarixi* // Samarqand, 2006, 7-39-b..
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Muhokamat_ul-lug'atayn

“GULSHAN UL-ASROR” VA “HAYRAT UL-ABROR”DA IFODALANGAN RITORIK MUROJAATLARNING TIL XUSUSIYATLARI

TASHMATOVA Nilufar

ToshDO'TAU

(O'zbekiston)

XIV-XV asrlarda yaratilgan sermahsul asarlarning o'zbek adabiyoti xazinasini boyitish bilan bir qatorda, o'zbek adabiy tili taraqqiyoti uchun ham munosib xizmat qilib kelayotganligini alohida qayd etish joiz. Zero, mumtoz adabiyot namoyondalari o'z hayoti davomida o'zbek tilning keng imkoniyatlarini ko'rsatish, uni yanada sayqallab, kelajak avlodga to'la-to'kisligicha yetkazib berish uchun tinmay mehnat qilishganligi barchaga ayon. Mumtoz adabiyotimizning nodir manbalarida mushtarak fikrlar, umumiy qarashlar, o'xshash talqinlar ko'p. Bu holat mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyat, iqtisodiy munosabatlar, mutafakkirlarning ezgu maqsadlari, voqelikni idrok qilish imkoniyatlari, qobiliyatlari bilan belgilanadi. Haydar Xorazmiy va Alisher Navoiy asarlarida ifodalangan fikrlar, g'oyalarning bir-biriga o'xshashligi, qarashlarning mutanosibligini kuzatishimiz mumkin. Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” va Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarining ayrim boblari axloq va odob, ta'lim va tarbiyaga bag'ishlangan. Ushbu asarda yaxshi xulq egalari o'rnak qilib ko'rsatilgan, yomon axloqli kishilar tanqid ostiga olingan. Haydar Xorazmiy “Gulshan ul-asror” masnaviysida:

Odam atong'anga muruvvat kerak,

Orifu omig'a futuvat kerak!

degan bo'lsa, Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror”da:

Odamiy ersang demagil odami,

Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami, – deb Haydar Xorazmiyning fikrini quvvatlash bilan birga insonparvarlik g'oyalarini yanada chuqurlashtiradi.

Haydar Xorazmiy va Alisher Navoiy asarlarida poetik mazmunni ifodalash uchun xizmat qilgan lingvistik vositalar ham shakl, ham mazmun mutanosibligini ta'minlagan insho usuli nido shakllantirishga xizmat qiluvchi ritorik murojaat, ya'ni badiiy undalmalarni yuzaga chiqaruvchi sintaktik undalmalar hisoblanadi.

Ma'lumki, “nido” arabcha so'z bo'lib, qichqiriq, chaqiriq, undov kabi ma'nolarni anglatadi. Mumtoz adabiyotda “nido” insho yo'llaridan biri, fikrni ifodalash usuli, o'y-fikr, his-tuyg'u, kechinmalarning

kingadir yoki nimagadir murojaat tarzida bayon etilishi, she'rdagi undalma qo'llash hisoblanadi. Bu usulni shakllantirish uchun shoir bevosita ritorik murojaatdan foydalanadi. Ritorik murojaat esa badiiy undalma bo'lib, u ritorik so'roq singari javobni talab qilmaydi, nutqni bezash, muayyan kayfiyat yoki hissiy munosabatni ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ritorik murojaat sintaktik undalmalarning badiiyatdagi, she'riy asardagi ifodasi hisoblanadi. Bilamizki, lingvistik undalmalar so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni ifodalab, gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan so'z yoki so'zlar birikmasi hisoblanadi. Jonli so'zlashuv nutqida undalmalar asosan shaxsni bildiradigan so'zlar bilan ifodalanadi: Qizim, senga bu gaplarni juda ko'p aytganman. Badiiy nutqda, ritorik murojaatda esa undalmalar narsa va buyumni bildiruvchi so'zlar bilan keng ifodalanadi.

O'zbek mumtoz adabiyotida nido usulida she'r bitmagan, ritorik murojaatdan foydalanmagan ijodkorni uchratish qiyin. Ijodkorlarning deyarli har bir she'rida ritorik murojaat, sintaktik undalmalarning turli shakllarini ko'rishimiz mumkin. Xususan, Haydar Xorazmiy va Alisher Navoiy asarlarida ushbu holat turfa ko'rinishlarda namoyon bo'ladi: "ey parvardigor", "ey xojai sohibkaram", "ey do'st", "ey hamnafas", "ey soqiy", "ey ko'ngul", "ey rafiq", "ey ashk", "ey Xizr", "Masiho", "ey fuzul", "ey sabo", "ey nasm" kabi nafaqat asar yoki g'azal mohiyatiga, balki har bir baytga daxldor bo'lgan turli shakldagi ritorik murojaatlarni uchratishimiz mumkin. Haydar Xorazmiyning asarida undalmalarning qo'llanilishi ancha sermahsul bo'lib, ular matn ichida 34 bor qayd etiladi. Alisher Navoiy ijodida undalmalardan unumli foydalangan bo'lsa-da, "Hayrat ul- abror" asarida nisbatan bir qadar kam ya'ni 27 bor uchraydi.

Har ikki ijodkor asarlarida ritorik murojaatni yuzaga keltiruvchi bu kabi undalmalar o'z lingvistik xususiyatlarini to'la namoyon qila olgan. Ular baytlar tarkibida erkin qo'llangan.

"Gulshan ul-asror"da bayt boshi va bayt o'rtasida undalmalarning qo'llanilishi kam mahsul bo'lib, bayt boshida 4 bor va bayt o'rtasida 7 bor keltirilgan. Bayt oxirida 23 marta keltirilib, sermahsul ifodalangan. Asosan, undalmalar yoyiq holda ifodalangan.

A) bayt boshida :

*Ey sharaf ichra iki olamg'a toj,
Yetti falak masnad unga ber davoj.*

B) bayt o'rtasida:

*Oqil esang bo'lg'il umid ustida,
Sud bil, ey do'st, qosid dastida.*

V) bayt oxirida:

*Ma'nisi yo'q lofni qo'y, ey fuzul,
Raqsga shoista dagul beusul.*

Alisher Navoiy g'azallarida undalmalarning gap oxirida qo'llanilish holati boshqalariga nisbatan bir qadar kam uchraydi. G'azallarda poetik fikrlar-gaplar bayt va misralarda ifodalanishi bois vazn tabiatiga muvofiq bayt boshida va bayt o'rtasida qo'llangan undalmalar sermahsul bo'lib, undalmalarning bayt oxirida kelishi esa nihoyatda kam kuzatiladi. "Hayrat ul- abror" dostonida undalmalardan kam foydalanilgan bo'lib, ular matn ichida 27 bor qayd etiladi. Bayt boshida sermahsul bo'lib, 13 bor keltirilgan. Bayt oxirida 8 bor va bayt o'rtasida 6 bor ifodalangan.

A) bayt boshida:

*Ey ko'ngul, ul ela jahonlar fido,
Dema jahonlar, deki jonlar fido.*

B) bayt o'rtasida:

*Subhdur, ey soqiy, etib mehr fosh,
Tut manga bir jom nechukkim quyosh.*

V) bayt oxirida:

*Oni saxiy anglag'il, ey hushmand,
Kim ani davlat qilibon sarbaland.*

Mumtoz adabiyotimizda bir so'zdan iborat yig'iq undalmaga nisbatan undov so'z va so'z birikmalari bilan qo'llangan yoyiq undalmalar nihoyatda keng qo'llangan. Bunda, asosan, "ey" undovidan serunum foydalanilgan: "ey soqiy", "ey ko'ngul", "Ey Qodir parvardigor", "Ey shohi oliy najod" kabi. "Ayo" va "Yo" undovi bilan kelgan undalmalar esa nihoyatda kam uchraydi". Gulshan ul- asror"da bir bor ifodalangan:

*Dedi Xalifakim:-Ayo piru roh,
Taxt iyosi tojvoru besipoh!*

Mumtoz adabiyotimizning buyuk vakillari Haydar Xorazmiy va Alisher Navoiy iste'dodli so'z san'atkori sifatida har bir asarning umumiy mazmuni, undagi baytlarning estetik mohiyatiga muvofiq undalmalarni yuksak poetik mahorat bilan tanlab, o'z ijodini yuqori cho'qqilarga ko'tarishga erishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хайдар Хоразмий. “Тулиан ул-асрор” (Маҳзан ул-асрор) қўлёзмаси. ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи. № 37.
2. Алишер Навоий. Хамса. Тошкент 1986.

NAVOIY G'AZALLARIDA QO'LLANGAN METAFORALAR

UMAROVA Nargizaxon

TURSUNOV Asadullo

FarDU

(O'zbekiston)

Lingvistik adabiyotlarning ko'pchiligida nom ko'chishining asosan to'rt turi qayd etiladi: 1) metafora, 2) metonimiya, 3) sinekdoxa, 4) funksiyadoshlik [Ўзбек тили лексикологияси, 1981:221].

Jahon tilshunosligida ko'chma ma'no hosil qiluvchi hodisalarni asosan uch turiga farqlanadi, jumladan, fransuz tilshunosi J.Maruzo o'zining lingvistik lug'atida ko'chma ma'nolarni uch tur(metafora, metonimiya, sinekdoxa)ga ajratib ko'rsatadi [Марузо,1960]. L.A.Bulaxovskiy ko'chma ma'no hosil qiluvchi hodisalarni olti turga bo'lgan: 1) metafora; 2) vazifadoshlik; 3) emotsionallik; 4) metonimiya; 5) xalq etimologiyasi asosida; 6) aloqadorlik [Миртожиев,1975: 52-53].

M.Mirtojiyev o'z maqolalaridan birida ko'chimlarning besh turini qayd etadi(metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, tobelilik) [Миртожиев, 1950:91-99]. Muallif nomdoshlovchi bilan nomdoshlanuvchi o'xshash bo'lishiga asoslanib ko'chma ma'no hosil bo'lsa, uni metafora deb qayd etadi.

Nom ko'chishi so'zlarning o'zaro munosabati natijasida semantik qurilishning o'zgarishi, semantik vazifalarning so'z birikmasi a'zolari o'rtasida qayta taqsimoti va buning natijasida a'zolardan biriga yangi ma'no berilishidir. Metaforalar ana shunday nom ko'chishi usullaridan biridir. “Metafora asosida ma'nosi ko'chgan birliklar “kognitiv aysberg” (Fakkoniyer)ning yuza qismi bo'lib, uning asosiy qismi bizning lisoniy ongimiz tubida yashirin holda mavjud bo'ladi” [Худойберганаова, 2012: 36].

D.Xudoyberganova metaforalarni til sathiga ko'ra tasniflashni ma'qul topadi: a) so'z shaklidagi metaforalar; b) so'z birikmasi shaklidagi metaforalar; v)gap shaklidagi metaforalar; g)mikromatn shaklidagi metaforalar [Худойберганаова, 2012: 36] kabi.

O'zbek tilshunosligida nazariy hamda lingvopoetik jihatdan metaforalar tadqiqiga bag'ishlangan bir qator ishlar mavjud [Миртожиев, 2010: 94-100, 144-151]. Bu ishlarda, asosan, so'z-metaforalar haqida fikr yuritiladi. Metafora qo'llangan matnlar tahlili shuni ko'rsatdiki, bunday matnlarda nafaqat tushuncha, balki muayyan vaziyat ifodasi ham metaforaga asoslanishi mumkin. Shu boisdan metaforalarni, D.Xudoyberganova tasnifiga ko'ra so'z, so'z birikmasi, gap, matn shaklidagi metaforalar sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir [Худойберганаова, 2013].

Til tashqi olamga ma'no orqali bog'lanadi. Til belgilari ortida turuvchi hodisalarni o'rganish inson kognitiv faoliyati va nutqiy faoliyat aloqasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'xshatish va qiyos, ko'plab tadqiqotchilar e'tirof etganidek, inson tafakkurida eng ko'p qo'llanuvchi usullardan bo'lib, uning verbal ifodasi til nominatsiyasining serqirra hodisa ekanligini ko'rsatadi. Xususan, konseptual metaforaning verbal bosqichga o'tishi o'zida murakkab kognitiv-semantik jarayonni namoyon etadi.

Aytilishicha, metaforada yolg'on va haqiqat o'zaro birlashadi. Metafora nafaqat qisqargan o'xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir [Арутюнова, 1990:5-3]

TILSHUNOSLIK

LINGUISTICS

MUNDARIJA

ABDULLAYEVA Nilufar. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asarida <i>kim</i> yuklamasining qoʻllanilishiga doir	592
ABDURAHMONOVA Mehribon. Alisher Navoiy asarlari tilining oʻzbek shevalari bilan qiyosiy tahlili xususida	594
AHMADOVA Umidaxon. AHMADOVA Mahbuba. Soʻz va tasviriy ifodalarning matndagi oʻrni.....	596
FATILLOYEV Madiyor. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida “ilm” leksik birligining lingvopoetik tahlili	598
Hamroyev Gʻ.X. Ona tili mashgʻulotlarida buyuk mutafakkir – Alisher Navoiy aforizmlaridan foydalanish	600
KILICHEV Nazarbay. KARIMOVA Difuza. Turkiy tillarda baʼzi feʼllar semantikasi qiyosiy tahlili	602
MUQIMOVA Surayyo. “Sabʼai sayyor” dostonida qoʻllanganantroponimlar lingvopoetikasi.....	604
Normoʻminov Sherzod. Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asari va uning soʻz turkumlariga munosabati	606
TASHMATOVA Nilufar. “Gulshan ul-asror” va “Hayrat ul-abror”da ifodalangan ritorik murojaatlarning til xususiyatlari.....	608
UMAROVA Nargizaxon. TURSUNOV Asadullo. Navoiy gʻazallarida qoʻllangan metaforalar	610
XOʻJANIYOZOVA Shahnoza. Alisher Navoiyning “Xamsat ul-mutahayyirin” asarida qoʻllangan tub turkiy leksemalar paradigmasi	612
YUSUBOVA Umida. Bir soʻz va ikki maʼno	614
ZARIPOV Botir. Navoiy asarlarida ornitonimlar va ularning oʻziga xos badiiyati haqida	615
NORBOʻTAYEVA Shahnoza. “Lison ut-tayr” dostonidagi ayrim soʻzlarning istilohiy maʼnosi	617
OʻROZBOYEV Abdulla, RAJABOVA Umida. Alisher Navoiy asarlarida <i>doʻst</i> va <i>dushman</i> soʻzlari maʼno qirralari	619
YULDASHEV D. Alisher Navoiy asarlaridagi ayrim antroponimlarning antroposentrik talqini	621